

і. Витанович

історія укр. селянства

САМОСВІТА

Ц. РОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

79.

Українське селянство НА ШЛЯХУ ДО ПОБІДИ

Важкі роки галицько-українського села
по 1848. році. — Розвій селянських відно-
син у російській займанщині в 19. віці
Відродження укр. селянства в Галичині
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

III. ЧАСТИНА

НАПИСАВ

Др. І. Витанович

Ціна 30 гр.

ЛЬВІВ — 1936.

ЛВВІВ

Наукові співробітники „Самоосвіти“

Нижче подаємо список тих наукових співробітників, котрі дотепер містили свої твори в „Самоосвіти“, або котрі заявили, що будуть співпрацювати в дальших випусках :

Проф. Др. Бажалук М.
Блажкевичева Іванна
Проф. Др. Бочковський О. І.
Верниволя Василь
Др. Витанович Ілля
Проф. Жарський Ед.
Животко Аркадій
Др. Коберський Карло
Левинський Володимир
Др. Левицький Віталій
Інж. Лучишин Іван
Інж. Лісянський Б.
Павлів Остап
Др. Парфанович Софія
Інж. Созанський Василь
Др. Стахів Матвій
Проф. Сірополко С.
Др. Феденко Панас
Др. Федів Ігор
Проф. Яворівський Євген

Слідуюча книжка „Самоосвіти“ ч. 80. за липень
вийде 10. липня.

040
„САМООСВІТА“

ОСНОВАНА ПРИ СПІВУЧАСТІ
УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

Відділ суспільно-історичних наук

ч. 79.

Українське селянство на ШЛЯХУ ДО ПОБІДИ

Важкі роки галицько-українського села по 1848.
році. — Розвій селянських відносин у російській
займанщині в 19. віці. — Відродження україн-
ського селянства в Галичині.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
III. ЧАСТИНА

НАПИСАВ
Др. І. Витанович

Ціна 30 гр.

ЛЬВІВ — ЧЕРВЕНЬ 1936

Накладом „Самоосвіти“ кооп. з обм. відп. у Львові

Бібліотека
Музейна

39858

1022

Що є в книжці:

стор.

Важкі роки галицько-українського села по 1848. р.

3

1. Панщизняні полишки: Дальша політична й економічна перевага дворів над селом; індемнізація; пропінання; сервітути.
2. Скільки землі мало селянство й як вона дробилася.
3. Наступ капіталізму на село.
4. Українське село в Галичині довго позбавлене політичних прав.
5. Без освіти, в біді господарить по старому — голод, недуги, неврожаї, лихва.
6. Некорисна для українського села економічна політика австрійського уряду.
7. Серед тієї біді селянства кільчаться в 80-их рр. зародки відродження й кращих надій.

Розвій селянських відносин на українських землях у російській займанщині в 19. в. . .

15

1. Часи кріпацтва.
2. Знесення кріпацтва в 1861. р.
3. Земельні наділи селян.
4. Хліборобська культура.
5. Земельна власність на Наддніпрянщині.
6. Надійні роки (від 1871—1881).
7. Заходи перших народників біля поправи селянської долі й освіти.
8. Поворот реакції.
9. Неврожаї.

Відродження сил українського селянства в Галичині (1890—1914)

26

1. Частинна зміна в економічній політиці австрійського уряду.
2. Закони півзасоби для поправи сільських відносин.
3. Перешкоди зі сторони галицької шляхти в земельному законодавстві, кориснім для українського села.
4. Переломові роки в житті галицького селянства на межі 80—90 років.
5. На шляху власної самопомоги.

Боротьба українського селянства за землю й волю у Великій Україні.

36

1. Селянські розрухи 1902. р.
2. Революція 1905—6. р.
3. Земельна політика царського уряду до революції 1917. р.

Важкі роки галицько-українського села по 1848. р.

1. Панщизняні полишки: Дальша політична й економічна перевага дворів над селом; індемнізація; пропінація; сервітуту. 2. Скільки землі мало селянство й як вона дробилася. 3. Наступ капіталізму на село. 4. Українське село в Галичині довго позбавлене політичних прав. 5. Без освіти, в біді господарить по старому — голод, недуги, неврожаї, лихва. 6. Некорисна для українського села економічна політика австрійського уряду. 7. Серед тієї біди селянства кільчаться в 80-их рр. зародки відродження й кращих надій.

В українськiм селі в Галичині в перших роках по знесенні панщини з журбою радість обнялася. Зразу радість була велика (так, як це гарно змалював її І. Франко в поемі „Панські жарти”), але скоро показалося, що це дуже куца свобода й до повного визволення ще багато недостає. Ніби вільний селянин дістав *землю*, але дуже мало, відібрали йому у великій частині право користати з *лісів і пасовиськ*, залишилося йому багато податків довголітної неволі. Вже ніби розв'язаному важко було стати на ноги.

Довго ще, бо мало що не до всесвітньої війни ваготили над селом панщизняні полишки, які дуже спиняли господарський і культурний розвиток краю й селянства. До нині ще прим. залишилося з панщизняних часів т. зв. *право патронату*, т. є право дідача надавати священикові парохію; до самої війни не було *громадянської рівності* між власниками панських і селянських ґрунтів. На тому розділі сільської громади від двірського обшару, як *окремих адміністраційних одиниць* основувався й *поділ політичних прав*. Особливо була велика нерівність виборчих прав між курією великої й малої земельної власности. Та найбільше далися в знаки в своїх

економічних наслідках три найважливіші панщизняні полишки: *індемнізація, пропінація й сервітуту*.

У патенті з 17. IV. 1848, що зносив панщину в Галичині, було сказано, що панів за знесення панщини й інших підданських обов'язків винагородить уряд з *державного* скарбу, але вже в осіннім патенті, що відносився до всіх інших країв Австрії й у патенті зі слідуєчого року сказано, що кожний австрійський край отже й Галичина має створити з *краєвих* джерел т. зв. індемнізаційний фонд на виплату винагороди дідичам.*) Повстало баламутство, яке потому коштувало багато грошей і часу на торги між галицьким соймом і центральним австрійським урядом про те, хто має платити, а платити треба було, бо проценти від виданих панам облігацій (заставних листів, які треба було викуповувати) росли. Не важна історія того баламутства й тих торгів, які закінчилися щойно в 90-их роках. Важне те, що довгі роки платила людність Галичини т. зв. додатки до звичайних державних податків на індемнізаційний фонд. Всі знесені підданські обов'язки, належні панам в одному році, перераховано на гроші й помножено через 20. В цей спосіб вираховано цілий індемнізаційний капітал, який мав бути панам річними рентами сплачений, а який виносив на *початку* коло 76·5 мільйонів тодішньої валюти. Але через оті торги, через *неадарну* адміністрацію фондом він дуже *наростав* так, що, заки сплачено індемнізацію за більш як 50 літ, то вона коштувала разом понад 220 мільйонів ринських. На неї заплатив край більшу половину, меншу державний скарб, відбиваючи собі очевидно при державних видатках на культурні потреби Галичини.

Гірше було з т. зв. *пропінацією*. В давній Польщі так звалося право дідичів і більших міст, *ви-*

*) „Індемнізація“ це латинське слово і значить „відшкодування“.

ключно вироблювати й продавати на області своїх маєтностей горячі напитки: горілку, мід, пиво. Ніхто поза панами і містами не мав права робити горівки. Австрійський уряд застав той монополь шляхтичів у Галичині й не зміняв його, лише заборонив силувати селян брати з панських горалень означувану кількість горівки й відробляти її потім панщиною. Цісарський патент, що зносив у 1848. р. панщину, не згадував про пропінацію нічого, лише знову повторив, що „примус побирання пива й горівки й усякі сполучені з ним зобовязання“ касується. Деякі цісарські урядники зрозуміли це так, що патент касує також пропінацію, але шляхта переконала їх, що патент пропінації не зносить і оборонила цей свій старий привілей. Мали дідичі з нього коло *5 мільйонів річного доходу* (після обчислень у 1864. р.). Цей дохід був *постійний* і не вимагав майже ніяких вкладів. Дідич потребував лише виарендувати пропінацію жидівському коршмареві й діставав готові за те гроші. Пропінація показала-ся великою „добродійкою“ панів зараз після знесення панщини, коли треба їм було організувати на ново свої господарства, справляти інвентар (бо досі мали селянський) і наймати робітника. Це вимагало великих грошових вкладів; тому деякі пани, привиклі до даремщини, не вміли й не хотіли зразу братися за новий спосіб господарки з найманим робітником та вдоволялися часто лише доходом із пропінації. Тому *множилися шинки*, виростали в селі й за селом, на роздоріжжях, під лісом, біля млина й обовязково біля церкви. Було багато сіл без шкіл, навіть без церкви, але *не дуло села без коршми*. В 1876. р. було в Галичині *23.269 шинків* так, що один випадав на 233 душ, а на одну душу випадало *26 літрів випитої за рік горівки*.

Після обчислень нашого вченого Навроцького наш нарід видавав на горівку річно коло 54 мільйони ринських, тоді, коли на основі обрахунку вчених

галицький селянин їв лише за пів чоловіка Західної Європи.

Коршма була пайважнішою установою села. В ній урядував вїйт і рада громадська, а Жид-орендар був звичайно головним дорадником. Шинок був прибіжищем злодіїв, там вони збували крадені річі. Що неділі відбувалася в коршмі музика, а не раз і весілля, коршма була місцем сходин старих, молодих, ба й малих, чоловіків і жінок. Кожний новозаснований шинок відбирав майже сотні селянських дітей можливість шкільної просвіти, на кождім ринськїм видушенїм з орендаря шляхтичем..... закрєпла кров самовбїйцїв і тих п'яниць, що гинуть кожного року в шинкових і весільних вїйнах; кождий крейцар, добутий паном на продажї горівки, обмитий не тїлько крївавим потом, але й слїзми селянських родин над утратою дорослих і недорослих рідних, котрим горівка завчасу відїбрала житненні сили..." пише в 1874. р. Володимир Навроцький.

Пропїнація збагачувала коштом селянської нужди власників-панів та Жидів-орендарів. Жидівська людність, що була головним знаряддям для власників пропїнаційного права в використуванні села, зростала в Галичині дуже скоро. (В 1857. р. творили Жиди 7% всеї людности в Галичині, в 1869. — 10·6%, в р. 1890. — 11·6%). Ще скорше зростав добробут жидівської людности. Тому орендар став ворогом села не тому, що був він іншої релїгїї, лише тому, що він був соціяльним ворогом селянина, що надуживав часто права державного й морального, що в скритїй боротьбі зі слабим економічно й культурно селом був безоглядний і в наступі на село йшов усе зі сильнішим.

Державна влада довгий час не звертала уваги на це матерїяльне й моральне нищення села й аж у 70-их роках наперла на шляхту, щоб вона подумала про зміну права пропїнації та погрожувала, що сама його знесе. Шляхта боронила завзято в соїмї

того „святого права власности“, але вкінці згодилася *продати* його краєві за 66 мільйонів зол., які знову мусіла сплатити *вся* людність податками. Але ця зміна власника пропінації мало допомогла, бо давні власники ще й пізніше часто виорендовували пропінацію від краєвої комісії (при львівським намісництві) і підорендовували тим самим жидівським шинкарам.

Найбільшим лихом галицького селянства по знесенні панщини була справа *сервітутів*. Сервітут (по нашому служебність), це право громади, чи кількох, або й одного господарства користати з ґрунту, який належить до іншого власника. Давно, перед панщиною, ліси й пасовиська були спільною власністю громади; за польських часів вся земля сталася панською, але селяни мали право пасти худобу по лісах, по толоках, пустках, облогах і стернях, брати дрова на будову й паливо з тих лісів, що колись були громадськими, а стали панськими, збирати в тих лісах гриби, ягоди, жати траву і т. ін. Довгі роки ніхто селян не перепиняв у тому їх прастарому праві — аж коли вже в початках австрійських часів замітили пани, що прийдеться їм відступити бодай часть земель тим, які її з непамятних часів обробляють, почали вони заходитись, аби як найменше тої землі відпустити й для того часть хлопських ґрунтів, головно лісів і пасовиськ записали як свої і до своїх прилучили. Панські слуги почали селян щораз більше обмежувати. Патент 1848. р., який зносив панщину, дав селянству на власність лише *одну* землю, яка до того часу була в користуванні селянських господарств, а служебности (*сервітуту*), тобто право вживати панських лісів і пасовиськ полишив без зміни, тільки що не мали вони бути даремні, лише селяни мали дідичам платити умовлену оплату. Та погодитись й умовитися за оплату селянам з дідичами було дуже трудно, бо коли пани й за ними уряд уважали ліси й па-

совиська їх власністю, то селяни вважали ліси й пасовиська „божими та людськими” споконвіку. До того 1850. р. пішла по селах чутка, що й сервітуті цісар їм дарував та що ліси й пасовиська геть усі перейдуть до громад, а що найменше ті, які вони до Йосифа II. без ніякого панського обмежування вживали. Селяни почали без ніяких умов з панами вживати ліси й пасовиська і з того почалися по деяких селах розрухи, які грозили більшою бурею. Особливо в селах гірських і підгірських, які орної землі мали мало й жили головню з худоби, настала тоді велика біда. Тому австрійський уряд 1853. р. видав патент, який наказував викуп, або урегулювання права користування села з лісів і пасовиськ. Мимо крику дідичів і розпучливих виступів громад, уряд не дуже квапився з полагоджуванням справи сервітутів і аж від 1857. р. почали урядові *комісії* розсуджувати сервітутові спори. Але ці комісії були дуже часто підкупні й ішли на руку панам, а селяни вірили в „цісарську справедливість”, у своє та боже право до лісів і пасовиськ, опиралися часто комісіям, гнали худобу на паші, рубали ліс, не визнаючися в правних приписах занедбували речинці сервітутових розправ, пішки ходили скаржитися до Львова й до Відня, кидалися на вояцькі багнети й занедбували свою працю. Як тільки зібрався перший галицький сойм у 1861. р., вплинуло кілька внесків, які жадали справедливішого й скоршого полагодження сервітутової справи. Відбулася тоді гостра дискусія між досить численними в тому першому соймі селянськими послами й представниками шляхти. Після того шляхта старалася не допустити у соймі нарад над немилою їй справою сервітутів, а її представник граф Голуховський, галицький намісник, постарався, щоб скоро справу сервітутів зліквідувати в користь шляхти.

За селянством не було кому обстати, а само воно малосвідоме не вміло боронити своїх прав.

Тоді письменний селянин був білим круком, хиба який „урльопник”, пізнавши трохи світа, як вернув з війська, брався боронити громадських прав. І так на *32.000 сервітutowих процесів* програли селяни 30.000, а коштували вони їх кругло коло 15 мільйонів золотих ринських.

До 1890. р. закінчили сервітutowі комісії свою роботу. Громадам, або селянським спілкам признано замість права користати зі сервітutow частину обтяжених ними лісів і пасовиськ, або викуплено в них те право грішми. В Східній Галичині признано громадам 84.057 га лісів і пасовиськ, а в деяких місцевостях признано селянам відшкодування за право брати дрова з ліса і пасти худобу річні ренти по пару крейцарів на господарство. Після того ціни на дерево дуже зросли, годівля худоби в селянських господарствах дуже впала, бо деякі громади дістали дуже мало пасовиськ, або й зовсім їх не дістали. Про цю гірку селянську кривду залишився по наших селах досі спомин та передається з покоління в покоління. На боротьбу за ліси й пасовиська зужило галицьке селянство в перших двох десятках літ після знесення панщини найбільше зусиль, а невдалий вислід тої боротьби був причиною загального пригноблення. Ця справа була також одним із найважливіших домагань тодішньої української політики в Галичині, побіч другого домагання — відділити дійсну Галичину від т. зв. Західної Галичини в окремий край, бо ця злука давала перевагу в краю Полякам. Біда була в тім, що тодішні вищі українські верстви не мали глибшого зрозуміння соціальної справи, не розуміли ваги освіти й організації народніх мас тай тому не вміли провадити відповідної політики.

Ще перед знесенням панщини селянин мав стільки землі, що з неї міг заледви прожити свою родину. Вже на початку 19. ст. земля була в Галичині дуже *роздріблена*: пята часть господарств

мала менше як 2 морги землі, а більше ніж третина всіх селянських господарств не мала більше як 5 моргів. Той стан вже до 1848. р. погіршився, бо мимо наказу ділити сільські господарства, вони з konieczности дробилися. Після обчислень зараз у перших роках по знесенні панщини поверх 70% селянських господарств у Галичині не мало більше землі ніж 5 моргів. Така скількість землі при тодішній низькій хліборобській культурі була замала, щоб господарство могло самостійно розвиватися і щоб сільська родина могла мати в ньому постійно працю й прожиток. Серед тих господарств понад 27% мало навіть менше ніж два морги. До кінця 19. ст. селянські ниви розкавалкувалися у вузькі й короткі смужки, бо мало де в світі було так тісно на селі й голодно на землю як у Галичині, хиба в Китаю було гірше. Густотою населення дорівнювала Галичина в другій половині 19. ст. багатом західно-європейським краям. В деяких околицях випадало більше сотні душ на 1 км², але коли на заході навіть звичайно половина людности не жила з хліборобства, то в Галичині на кожних сто осіб людности випадало 80 (в деяких околицях і більше) душ, що мешкали в селі й жили з хліборобства. Більших міст та промислу в Галичині не було, поза границі краю до 70-их років також не було змоги емігрувати, не було зі села куди подітися, ні до чого поза хліборобством узятися.

Одиноким, чим міг селянин забезпечити своїх дітей, були земля, тож ділив її між них на грядки, доки міг. Через те селянські поля розкавалкувалися в *черезполосицю*. Нераз поля одного невеличкого господарства розбивалися на кільканацять, а то й на кількадесять дрібних парцель, далеко *віддалених від себе* й від господарських будинків. Аби зайти на поле й вернути, чи перейти з одного кавалка на другий у часі пільних робіт, втрачалося багато часу. Так само аби повідділювати ті вузькі й *нераз*

дуже довгі смужки від себе, втрачалося багато землі на межі, за які бували часті бійки й процеси.

Ще більше кавалкування землі почалося після 1868. р. В тому то році за впливом австрійського уряду ухвалив галицький сойм два дуже шкідливі для галицького села закони. Перший касував неподільність селянських господарств, але то ще не була біда, бо вони й так ділилися, але цей закон дозволяв *вільний оборот землею*, як всяким іншим товаром. Від того часу всякий міг продавати й купувати землі, скільки схотів, могли селянську землю купувати й Жиди, великі землевласники, чого досі не було, можна було сільське господарство безмежно обдовжувати, заставляти й на випадок смерти власника його спадкоємці мали право ділитися господарством по рівній часті, хочби й будинки прийшлося розбирати.

Другий закон зносив всякі обмеження кредитової свободи, скажім коротко: в нічому більше не спиняв *лихви*.

Ці два закони, то один із проявів тодішньої господарської політики австрійського уряду та галицького сойму, які йшли за гаслами господарського лібералізму. Вони голосили згідно з інтересом сильніших капіталістів, що безмежна господарська вільність принесе всім добробут, оживить і в Галичині господарське життя, створить промисл, доведе до парцеляції великих господарств на користь дрібних, піднесеться освіта і т. ін. Багато було тоді в соймі несвідомих послів, що вірили в спасенність тої господарської „свободи“ та ніхто не підозрівав, що того домагалася від правительства західно-австрійська буржуазія, яка хотіла з Галичини мати свою колонію, де б могла корисно збувати предмети капіталістичної продукції, щоб могла свої зиски льокувати в галицьку землю та взагалі, щоб могла тут зі своїми капіталами свобідно порушуватися.

Австрійський уряд щоразбільше потурав своїм західним й центральним капіталістам, великим купцям і промисловцям, які опанувавши машини і комунікацію, збивали великі зиски в небагатьох руках і платили вправді урядові щораз більші податки, а зате жадали волі, ба й охорони від уряду в дальшому своєму рості. Тому легко й скоро торощили вони своїм фабричним виробництвом ремесло, домашній сільський промисл, хмарою посередників обсіли села, що стали приучувати селян до боргів, до фабричної, правда дешевої, тандити замість до

12

тогочасних своїх виробів. На селі й містечках багато рук лишилося без праці, а на землі всім було трудно поміститися, фабрики багато робітників не потребували. В Галичині й фабрик не було, бо вони були призначені на ринок збуту для рідніших Відневі німецьких фабрикантів. Спроби започаткувати місцевими силами промисл в Галичині уряд перепиняв. Не спиняв натомісць своїх капіталістів скуповувати в Галичині землю, тоді особливо як зиски їх в цінних паперах були непевні (як це показав віденський крах 1873. р.). Кинулися вони на наші ліси, рубали їх і вивозили в світ, голили наші гори, а ніким нестримвані гірські потоки рвали землю й заносили шутром. Відтак взялися до підземних багатств нашої землі — до нафти. Борислав з околицею розкупили вмиль й стали вивозити в світ безмірні багатства. Місцевим людям важко стало й за нужденно плачених робітників туди дістатися. Заробітну платню, ціни на свої продукти стали диктувати ті, що мали силу. Незорганізований селянин тай несвідомий продавав часто свою землю й працю за щобудь.

На наслідки згаданих законів з 1868. р. не треба було довго ждати. Слабе економічно, безпросвітне селянство попало в сіти лихварів. Скорим ходом пішли *ліцитації селянських господарств*. Число їх із року на рік більшало: в 1868. р. зліцитовано в цілій Галичині 271 селянських господарств, а вже в 1879. р. річна кількість ліцитацій дійшла до 3.164. За десять літ (1873—1883) зліцитовано в цілій Галичині 23.237 малих рільних господарств, вартости 23 мільйонів ринських, за довжну суму лише 6.633.713 зол. рин.

Сільський, *домашній промисл* підупав зовсім, вбила його фабрична тандита.

До кінця 70-их років життям темного, розпитого лихварем галицького села ніхто не опікувався. Своїх заступників у галицькому соймі українське (а також і польське) село аж до 90-их років мало щораз менше. Найбільше своїх послів мало село в першому соймі. (Українських послів було тоді 49 на всіх 150, пізніше число послів не бувало більше кільканацяти). Збідніле село збайдужніло до політичних справ, а правительство перестало селянством зовсім інтересуватися.

Австрія в 50-их і 60-их роках потерпіла багато політичних невдач, програла війну з Італією і з Прусами й попала в фінансові клопоти. Тому пішла на угоду з Угорщиною, піддалася впливам капіталістичного міщанства й вкінці примирилася з галицькою шляхтою та віддала управу Галичини в її руки. В 1864. р. невдачно скінчилося польське повстання проти Росії. Галицька шляхта, втративши надію на скоре відродження польської самостійної держави, зробила угоду з австрійським урядом і зложила цісареві вірнопідданчу заяву в соймі 1866. р.: („Przy tobie, panie, stoimy i stać chcemy“.) Метою цієї нової політики галицької шляхти було скористати з політичного ослаблення австрійського уряду й приєднати його до пляну відбудови польської держави під скиптром Габсбургів. Але здійснення цього пляну було далеке, бо аж всесвітня війна принесла цю можливість. Та польська шляхта весь час мала цей плян на оці й тим зєднувала собі австрійського цісаря, а за те попирала уряд в австрійським парляменті в боротьбі з іншими народами й суспільними групами. За це мала польська шляхта від австрійського уряду повну волю в галицькій політиці.

Виборами до галицького сойму від 60-их років керували повітові виділи, що були в руках шляхти й вони все давали їй більшість у краєвому уряді. Через те, розуміється, про напору долі села не могло бути мови. В краєвих бюджетах до 80-их років немає ні одної рубрики на потреби села, хоч село платило великі податки. Не було кому подбати про освіту села не лише фахову, хліборобську, але й загальну. До 90% сільської людности не вміло ні читати ні писати, ще в 80-их роках половина сіл не мала зовсім шкіл. Краєві нижі і вищі рільничі школи були ведені так, що служили великим землевласникам, пригтовляючи для них економів і двірську службу.

Селяни господарили по старому так, як їх діди зперед кількох століть. Поля гноїли мало. Спосіб трипільля ще в половині 19. ст. був у Галичині досить частий. Селяни ділили громадою поля на три часті, на одній сіяли озиме, на другій яре, а третю часть лишали облогом, на відпочинок і на толоку. Пастівних рослин не знали. До плодозмінної господарки почали помало переходити в другій половині 19. ст. тоді, коли на Заході вона вже в першій половині 19. ст. була правилом. З вільною господаркою, що вичерпану землю поправляє й підсилює штучними погноями, починає наше селянство ледви познайомлюватися щойно в останніх літах перед війною. Рільничі знаряди мали селяни прості, переважно дерев'яні. В селянському возі не було й 1 кт. заліза, а дерев'яний плуг мав лише вузький поясок заліза, що краяв скиби, які за орачем хтось мусів постійно відвертати й щораз скакати на плуг, бо був за легкий і не брався землі зарослої періями. Насіння вживав селянин вияловілого. Про поправу пасовиськ і сіножатей ніхто й не думав. Через такий лихий стан хліборобської культури часто бував голод на селі й за разлив і недуги. Найбільше голодувало підгірське й гірське населення, для якого головною поживою була бараболя, а й на неї бував часто недорід. Великі неврожаї й голод були в Галичині в роках 1848, 1854, 1855, 1872—3, а найбільший в 1875. р. До неврожаїв причинювалися також часті виливи рік і гірських потоків, бо їх регуляцією ніхто не журився, пили собі і розливалися, як хотіли, рвали землю та наносили каміння на селянські ґрунти. Безпросвітне селянство не вміло боротися з бідною, здавалося на божу волю, само лізло в лихварські сіті, жило від жнив до жнив, від переднівку до переднівку. Про ошадності й безпеку родини на майбутнє селянин звичайно не дбав. Справляв гучні весілля, хрестини, празники, продавав на те збіжжя й худобу, а на переднівку брав у дворі чи в орендаря „на нове“ гроші чи збіжжя на лихварський процент, або на відробок і так за безцін продавав маєток і свою працю. Колиж дещо й збувало йому збіжжя чи приховав худобу і коли треба було продати на податки, на хатні й господарські потреби, то мусів віддавати за безцін, обманований на торзі, чи в коршмі, на вазі, на грошах, яких часто не вмів і порахувати. Ціни на сільські продукти були дуже низькі, бо встановляли їх несовісні, дрібні скупщики, а до того самий австрійський уряд попирав низькі ціни, щоби населення Відня й промислових австрійських країв мало дешевий хліб і мясо. Тому до 80-их років тримав відчинені границі на ввіз хліба й худоби з Росії, Румунії й балканських країв, бо того домагалася австрійське міщанство, яке хотіло мати зате вільний вивіз своїх промислових продуктів до тих хліборобських країв. Навіть військові магазини закуповували часто хліб і інші рільничі продукти

за границею, оминаючи навіть великих, галицьких землевласників, які домагалися постійно для себе права доставки для війська.

Біда галицького села в 70-их роках докотилася до краю. З усіх сторін, зі сойму і з преси та зі самого села далися чути голоси розпуки, що село задихається від нужди, що державний уряд й краєва влада мусять у першу чергу подумати про рятунок найчисленнішої й найбільш продуктивної частини суспільства. І дійсно в 80-их роках у розвою галицького села настає перелом і воно з упадку помало двигается. Але кому має завдячити стрим того шкідливого розвитку й поправу своєї долі, що показалася помітною щойно в останніх роках перед війною, побачимо далі.

А тепер переглянемо розвій відносин українського села на землях у російській займанщині в добу кріпацтва та по його знесенні.

Розвій селянських відносин на українських землях у російській займанщині в 19. в.

1. Часи кріпацтва. 2. Знесення кріпацтва в 1861. р. 3. Земельні наділи селян. 4. Хліборобська культура. 5. Земельна власність на Наддніпрянщині. 6. Надійні роки (від 1871—1881). 7. Заходи перших народників біля поправки селянської долі й освіти. 8. Поворот реакції. 9. Неврожаї.

Тоді як у західно-європейських краях зникало підданство селян, або бодай прибирало лагідніші форми, коли й у західно-українських землях, що перейшли під Австрію, поправлялася доля селян, то на українських землях, які перейшли в склад російської імперії, підданство щораз більше скріплювалося. В 1783. р. московський уряд підвів українське селянство під „загальні державні постанови“, щоб Україна не відріжнялася своїм внутрішнім ладом від Росії. В Московщині від 16. ст. розвинулося дуже тяжке для селян кріпацтво, яке тепер

поширилося і на українські землі. До 18. ст. як ми бачили, підданство в Україні було коли не легше, то напевно не тяжче від підданства західно-європейських селян. Селяни в західних краях та в давній Польщі були прикріплені до землі й за її вживання робили панщину, або платили чинші й данини. На наших східно українських землях трудніше було селян до землі прикріпити та вимагати великих повинностей, бо простори були широкі й велика була можливість шукати волі. Колиж московський уряд закріпився своїми командами у втомленій довговіковими війнами Україні, то щоб забезпечити себе від усяких розрухів, віддав селян панам у кріпацтво, віддаючи всі селянські „душі“ в особисту власність панів. Бо не так важна їм була власність землі, якої було багато, а важніша була власність „душ“ до роботи. Польський шляхтич не розпоряжався звичайно особою селянина окремо від землі, на якій селянин із ріднею жив; тимчасом кріпак був прив'язаний до особи свого пана, стався його інвентарем, над яким він мав необмежені права, міг відібрати йому землю, пересилити селянина на інше місце, продати його, як колись невільника-раба, замінити, програти в карти, замінити за гончу собаку, розлучити чоловіка з дружиною, батьків з дітьми, мав право карати селян на тілі, віддати в салдати, або заслати в Сибір. Торговля селянськими „душами“, примушування їх до щораз тяжчих послуг збільшалася на початку 19. ст., бо Росія опанувала чорноморські порти й для душевласників відкрилися дороги до західно-європейських ринків, які потребували щораз більше збіжжя. Тоді то й у центральній Росії кріпацтво було лагідніше як в Україні, що мала багатші землі й ближча була тих доріг. В центральній Росії більшість селян сиділа на чиншах (оброці) і з домашніх ремесел оплачувала їх. Багато оброчних селян сиділо на т. зв. „удільних“ землях, які належали до царської

родини і доля їх була багато краща від життя кріпаків, багато було т. зв. *державних селян*, які за землю платили податки до державного скарбу, або сповнювали для держави якісь обов'язки, прим. служили у війську. Та в Україні також „удільних“, чи державних селян було менше чим у Московщині, а в деяких українських губерніях їх зовсім не було, бо тут багато державних земель роздарували царі й цариці своїм фаворитам як „пожалованія“ за „вірну“ службу, а власники повернули селян у кріпаків. Державних і удільних селян, які мали більше землі й волі й не були кріпаками своїх панів, було в Україні на Лівобережжі мало — до них причислялися й „малоросійські козаки“, та в південній Степовій Україні. На державних українських землях поселювано кольтоністів Німців, Болгар, Греків, Молдаван, Шведів, Жидів та виселених з Московщини Москалів-старовірів. Найбільш кріпацьке було Правобережжя і Волинь.

У половині 19. ст. вивожено через Одесу, Озів і Таганрог до 40 мільйонів пудів збіжжя за кордон. Це збагачувало поміщиків, а погіршувало постійно положення українських селян-кріпаків, тоді коли на заході всюди вже в тому часі селяни були вільні. Але й до Росії почали помало доходити слухи про свободу. Затрівовилися душевласники, що не лише втратять душі, але й треба буде віддати на власність селянам-кріпакам їх наділи. Тому почали вони в селян-кріпаків частіше відбирати наділи й переводити на „дворових“, які обслуговували панський двір, та на „місячників“, які за місячне утримання (харч, одожа й житло), відірвані від землі й свого господарства, мусіли робити на панських ланах постійно цілий рік. Очевидно, що з дворовими та місячниками поводитися зовсім так, як із невільниками. Селяни терпіли, але й траплялися випадки, щораз частіші під кінець першої половини 19. ст., що бунтувалися, нападали на панські еко-

ЛНБ України
ім. В. Стефаника

5332091

39858 1022

номії, вбивали панів та економів. Тривожився тими розрухами уряд і помало доходив до переконання, що кріпацтво є небезпечне для внутрішнього спокою держави. Багато й інших причин заставляло уряд призадуматися над знесенням кріпацтва. Хоч цар Микола I (1825—1855) володів строго й криваво давив всякі свободолюбні прояви, все таки зерно волі, яке посіяли декабристи (в 1825), не пропало. Память про їх свободолюбні заміри жила серед освічених, інтелігентських кругів тодішнього російського й українського суспільства, до того зі західної Європи раз враз доходили нові вісти про суспільні й національні революції, що там перестроювали життя й підсичували також у Росії й в Україні придавлений огонь.

Серед передових кругів російської інтелігенції було два ідейні напрями (западники й слов'янофіли), що вказували дві різні дороги перебудови Росії, але оба вони були згідні в тому, що існуючі порядки треба змінити й що кріпацтво треба знести, а партія „Народньої волі“ не лише ворожа була кріпацтву, але організувала маси, щоб з кріпатвом повалити й ненависний уряд. Революційні настрої нуртували передовсім серед університетської молоді, що рвалася в народ, а духовими провідниками молоді були строго переслідувані професори, письменники й журналісти.

Почате на межі 18—19 національне відродження в Україні в письменстві захоплює на початку 19. ст. щораз ширші круги тодішнього українського панства, яке виводилося з давньої козацької старшини й ще не зовсім відчужилося від народнього ґрунту.

Українські вчені, поети й письменники, заінтересувавшись словом і думкою рідного селянства, замітили, що в його лоні зберігається виношена й виплекана віками національна ідея, почали ближче приглядатися до мужицького життя, пізнавати його

господарські й суспільні потреби. Серед них помало народжується в 30 – 40-их роках ідея й державного відродження українського народу (Кирило-Методіївське Братство) і вся їх надія повного народнього відродження спочила на найчисленнішій верстві — селянстві. Та найперше треба було його видобути з кріпацтва й оцю вимогу поставили вони під впливом найбільшого українського поета Тараса Шевченка, що сам був до парубочого віку кріпаком і видобувшись на волю всі свої змагання присвятив для того, щоб своїм огненним словом на-кликати до знесення кріпацтва.

В справі кріпацтва поділилися на два табори й самі поміщики. Деякі з них, будучи на державній службі, чи при царським дворі, не маючи самі змоги вести кріпацьким ладом величезних господарств, здебільшого тримали досі селян на чиншах та не дбали дуже про задержання кріпацтва й згоджувалися знести його, аби тільки на вигідних для себе умовах.

Так само не були противні знесенню кріпацтва поміщики з південно-української полоси, які мали багато врожайних земель, близьких до чорноморських портів. Їх землі давали їм великі ренти, лише не могли вони дістати для її обрібки робітника. Вони сподівалися, що по знесенні кріпацтва буде для них більше наємних рук, за які вони могли більше платити, чим північні поміщики, а колиб більша скількість селян приплила в степи, то й заробітну платню моглиб їм зменшити в свою користь. Та більше ще, чим оті південні, земельні капіталісти були за знесенням кріпацтва промислові капіталісти, які від половини 19. ст. набирають у Росії щораз більшого значіння. Фабричний промисл, що в тому часі народжувався в Росії, не міг вдоволятися купованими душами, йому треба було вільно найманої праці, а її міг дістати лише тоді, коли селянин перестане бути прив'язаний до сво-

його пана. І самі царі бачили, що розвиток промислу, торгівлі та багатой буржуазії є в інтересі держави, бо вона могли зблизитися й зрівняється зі західними державами, де в тому часі замість давних феодалських станів молода буржуазія сталася підпорою держави. Для зросту політичної сили держави треба було поширити промисл, але його розвиток спиняло кріпацтво й треба було в інтересі державнім його знести.

Такі то причини склалися й наближували кінець кріпацтву. Кінець цей прискорила програна для Росії кримська війна (1855. р.) і рівночасна смерть царя Миколи I. Як на головну з причин кримської катастрофи стали російські освічені круги вказувати на нижчість кріпацької Росії перед побідними західними державами, в яких всі громадяни були вільними. По тій невдатній війні створився пригідний ґрунт до революційних настроїв. Новий цар Олександр II. мусів спішитися й указом 19. II. 1861 зніс кріпацтво. Указ пояснював цей крок як „царську ласку” народові, щоб приєднати звільнених кріпаків до трону й по селах поставлено багато пам'ятників „царю-освободителю“, але все-таки не минула його смерть з руки народовольця в 1882. р.

Уряд 1861. р. зніс кріпацтво й дав селянству землю, але не дав йому підстав до незалежного господарського розвитку, *бо не дав досить землі*. Селян наділено землею так, аби надаліше дворянські господарства були забезпечені селянською працею. Кількість надільної селянської землі була при тодішнім переліжнім чи трипільнім способі господарки, що лише половину або дві третини землі брала від управу, а друга одпочивала, була замала, аби ціла селянська родина могла весь рік коло неї продуктивно трудитись; нераз селянин мусів просто голодувати. Врожай при тодішній хліборобській культурі був у трое менший ніж н. прим.

у Німеччині в тому часі. На селян, наділених землею, накладав закон *високі викупні оплати на 49 літ*, які часто перевищали дохідність з надільної землі. До виплати викупу селянам не вільно було з надільної землі переселюватись і таким чином вони були даліше до неї прикріплені й являлися дешевими робучими руками для поміщицьких господарств. Селяни сталися *вільними особисто, але не економічно*.

При наділі землі „визволено“ також селян із доброї частини землі, яку вони мали в часах кріпацтва. Царський уряд ніби встановляв, що селянам належить залишити ті вжитки, які вони мали до того часу, але рівночасно неясно означував т. зв. вищі і нижчі норми наділів. Вищий наділ належався звичайно тим, що відбували досі тяглу панщину з худобою, нижчий тим, що мали менше землі й відбували пішу панщину й не мали свого тягла. В різних околицях залежно від якості землі ця норма наділів була різна. Колиж селянські вжитки перевищали розмір вищого наділу, то поміщики могли надвишку відрізати в свою користь. Так стратили селяни коло $\frac{1}{4}$ своєї землі на відрізки й це спричинило в них почуття кривди на довгі роки, подібно як сервітуту в Галичині. Коли селянський наділ був менший від розміру „нижчого“, то поміщик був обов'язаний прирізати землі, але під умовою, що на прирізки не піде йому більше двох третин землі й не менше третини землі мусіло йому залишитися, хочби які були малі наділи селянам. Але комісії подбали, щоб випадки прирізків не були часті.

На відрізки зменшилася значно площа селянської землі на Лізобережжі й у південних, степових губерніях, збільшилася дещо прирізками в Київщині, на Поділлі і Волині, бо там були менші селянські господарства, до того після невдачного польського повстання 1863. р. цар хотів зеднати собі українське селянство проти польських поміщиків і для того постановив законом не лиш не робити відрізків, але полишив селянам сервітутіві права на поміщицьких землях, лісах і водах, щоб вони піддержували більшу ворожнечу між польським паном і селом.

Багато селян одержало т. зв. даровий наділ, тобто лише чверть вищого наділу, звичайно майже саму лише садибу після умови з панами, зрікаючись решти землі, щоб не платити викупу. Такі безвикупні четвертні наділи були поширені особливо в південних українських і південно-східних губерніях. Селяни, не звикши до грошової господарки, боялися високих викупних оплат, воліли менші безплатні наділи, а також сподівалися, що

цар їм ще пізніше землі приріже. Вони відтак із давніми дворовими, місячниками й кріпаками менше земельних поміщиків, які не дістали зовсім або дуже мало землі, створили на селі верству бідняків.

Пересічний наділ на одну т. зв. ревізську душу чоловічого пола (на один селянський двір випадає 2—3 ревізських душ) в поодиноких українських губерніях випадає так: на Лівобережжі: в Харківщині 4·1 десятин, в Полтавщині (найменше з усіх земель) 2·5, Чернігівщині 3·4; на Правобережжі: в Київщині 2·9 десятин, на Поділлі 2·6, на Волині 4·2; в Степовій Україні: в Херсонщині 6·1 дес., Катеринославщині 6·3, Таврії 9·4 дес.

Надільна земля не роздріблювалася так у Великій Україні, як у Галичині, бо було законно заборонено дробити надільні частки так, щоб повставали господарства менші нижчого наділу, не вільно було лучити в одних руках більше двох піших наділів, хоч були часті випадки, що селянство з konieczности порушувало ту заборону. Ліпше було як у Галичині те, що не вільно було надільної землі збувати неселянам. Після обчислень з 1905 припадає ще на один двір надільної землі пересічно: в Харківщині 7·3 дес., Полтавщині 4·9, Чернігівщині 6·3, в Київщині 5·5, на Поділлі 3·8, на Волині 7·8, Херсонщині 7·8, Катеринославщині 9·3, Таврії 14·7 дес.

Найбільше селянських дворів у тому часі було таких, що мали 5—10 десятин, їх на сотню загального числа дворів в Україні було приблизно 39·4, таких що мали від 2—5 дес. було 37, 7·2 було таких, що не мали більше двох десятин, 12·7 мало від 10—15 дес., а лише 3·7% мало поперх 15 десятин.

Густота населення у Великій Україні була значно менша ніж у Галичині. Треба також пам'ятати, що при тодішній низькій хліборобській культурі видатність землі була мала, до того ще якийсь час бували там постійно неврожаї. Землю орали незугарним деревляним плугом ще в 80—90 роках доти, доки цілком не виснажилася, після того йшла на кілька літ під толоку.

Надільна земля дісталася селянству після 1861 р. не в особисте володіння, а в гуртове „общинне”, (громадське), або *подвірне*. Общинне володіння мало перевагу в Степовій Україні й Лівобережній без Полтавщини, подвірне в Полтавщині, Київщині, на Поділлі й Волині й інших північних українських землях.

В общині вся земля правно була власністю цілої громади. Кожде господарство мало в ній свою участь у змінній частці, відповідно до величини цілої родини, чи кількості рук до праці, Родина, яка

розросталася, мала право на землю й для нових своїх членів; родина, яка вимирала, лишала землю общині (громаді). Переділи землі на душі, на двори, чи родини відбувалися що якийсь час, але декуди селянство стало відвикати від переділів і вони не відбувалися, бо завдяки високим викупним оплатам селяни стали вважати надільну землю ніби викупленою на власність і зближувались до подвірного володіння. Але й у подвірнім володінні господарство правно не було особистою власністю представника родини, лиш власністю всеї, часто більше родинної сім'ї. Батько прим. не міг розпоряджуватися землею без згоди матері й дітей, а також і ціла сім'я не могла ділитися по вподобі, чи збувати землю, заставляти і т. ін. Продати можна було ціле чи часть подвірного господарства лише односельчанам і то обмежено, як то вже вище згадано. Тому то земля й господарства так не дробилися як у Галичині, лише густіли села й великі родини, але так само землі на душу було щораз менше, щораз більше було вільних рук до праці, яким не ставало заняття й прожитку. Тому революційні соціалістичні партії по 1861. р. не переставали домагатися звороту відрізків і взагалі поправи селянських відносин. Можна їх було поправити дещо через піднесення освіти серед селянства, щоб селянство навчилося краще, інтензивніше господирити, боронитись перед визиском їх наємної праці на поміщицьких господарствах, навчити їх зорганізовано збувати плоди своєї праці тимбільше, що внутрішній ринок був мало поємний, бо густо заселених міст в Україні було мало, а дороги до заграничних ринків селянство не знало й здане було на визиск базарних скупщиків.

З метою поширити господарську освіту і національну й соціальну свідомість серед селян почали були вже в 60-их роках освічені Українці закладати недільні школи й писати книжочки для селян. Дехто

з нечисленних українських ліберально-поступових панів, як от Грицько Галаган у Сокиринцях на Полтавщині (в 1871. р.), кладуть основи під сільську кредитову кооперацію, що так була потрібна селянству в тому часі, коли воно щораз більше втягувалося в грошову господарку і коли з'явилася також нагода набути на власність землю від поміщиків, які в 80-их роках стали її продавати щораз більше, бо господарити їм не оплачувалося. Тоді власне на європейських ринках зробило їм велику конкуренцію збіжжя з Північної Америки, Канади, Індії, Австралії, де великі земельні капіталісти стали управляти машинами родючу, віками випочату землю й скоро, заки ще в нас зібрано врожай, перевозили вони хліб водною дорогою до багатонаселеної Західної Європи.

Та прихильних народів українських панів і взагалі свідомих освічених Українців було дуже мало. Загал поміщиків був українським селам чужий і ворожий не лише соціально, а й національно. На Лівобережжі й у Степовій Україні були головні поміщики московські, або свої обмосковлені, на Правобережжі та на північних землях як і в Галичині Поляки.

І тому так із соціального як із національного боку всяка освітня праця на селі була їм небезпечна й вони постаралися, що 1876. р. заборонено українське друковане слово, а за працею українського свідомого інтелігента на селі стала пильно слідкувати поліція. Взагалі під кінець правління Олександра II. уряд почав знову здавлювати всякі свободніші суспільні прояви в державі.

В 70-их і 80-их роках уряд ще старався викінчити й поправити в дечому реформу з 1861. р. та щоб відхилити впливи революційної агітації серед селянства видав деякі постанови в користь селян. Понизив у 1881. р. дещо викупні оплати за надільні землі, а в 1882. р. вже по убивстві імператора за-

снував Селянський Земельний Банк. Але коли на початку правління вдалося урядові придавити революційні рухи, від половини 80-их років настає в Росії чорна реакція. Від селянства уряд зовсім відвертається й шукає виключної опори в дворянстві. Для нього ж засновує в 1885. р. Дворянський Земельний Банк, а в 1889. р. встановлює інституцію земських начальників, чиновників із дворян, що мали бути над селянами суддями й вищою адміністраційною властю. Їм під догляд віддано громаду й родинні розділи майна.

Повітові зїзди земських начальників мали переглядати й справляти постанови волосних судів, які судили на селі по звичаєвому праву, надуживаючи й не розуміючи часто того права. Та й земські начальники не дуже до селянських справ придивлялися.

Селянський Земельний Банк був інституцією, що мала помагати всякого рода купівлям землі в поміщиків, але він нераз більше був помічним поміщикам ніж селянам. Та все таки до поширення селянського землеволодіння він багато причинився. Дворянство в 9-ох українських губерніях від 1862—1909. р. збуло коло 8.5 мільона десятин землі, з того селянство придбало на власність більшість, бо коло 82·6%. Участь Сел. Зем. Банку в тому поширенні селянської власности була велика щойно після 1905. р., коли уряд оживив його діяльність.

Та Сел. Зем. Банк ставав у пригоді більше багатшим селянам, а на кредитові операції, якіб помогли набути землю тим, що її найбільше потребували, він не йшов і взагалі в 90-і роки він став спинюватися у своїй діяльності.

Тимчасом у 1891. навістив Україну страшний неврожай і голод сільської людности. В слідуючому році неврожай і голод повторився хоч і в меншій мірі. Неврожайні роки були в 1894—5 роках і в 1897. р. В тих голодних роках людність рятуєчись

від голоду вирізала худобу, щоб прогодувати решту, порозкривала будинки, а декуди порозбирала й попалила їх.

Скількість скоту в селян дуже зменшилася, а це відбилося на управі землі. Уряд тоді почав думати про перевірку своєї дотеперішньої аграрної політики, але нічого помітнішого не вчинив, а про те, щоб дати волю громадській самоуправі, чи підпомогти кооперативну самопоміч на селі, реакційне правительство й не думало, бо царська влада і її прислужники взагалі боялися всякої форми масової селянської організації. В 1902. р. прийшов знову неврожай і голод. Тоді вибухли в декількох українських повітах *селянські розрухи*, які були передвісником першої селянської революції в 1905. р.

Відродження сил українського селянства в Галичині (1890-1914)

1. Частинна зміна в економічній політиці австрійського уряду. 2. Законні півзасоби для поправки сільських відносин. 3. Перешкоди зі сторони галицької шляхти в земельному законодавстві, корисним для українського села. 4. Переломові роки в житті галицького селянства на межі 80—90 років. 5. На шляху власної самодопомоги.

Галицьке селянство пережило найкритичніші часи в 70-их і на початку 80-их років. Показалося тоді, що галицьке селянство не лише не може дати корисного збуту фабричним промисловцям, якими так уряд опікувався, але його самого треба було час від часу підпомагати голодовими позичками, даровими запомогами й відписувати залеглі податки. Ліберальна економічна політика не дала сподіваних користей. Закинуло її тоді багато європейських держав. На початку 80-их років почав помало від неї відвертатися також австрійський уряд. Але змусило його до того не сумне положення селянства. Тільки одно, що вчинено, аби здержати упадок галицького селянства це те, що ухвалено під кінець

70-их років закони проти лихви й проти п'янства; але багато вони не помогли, бо лихварі й коршмарі вміли ті закони обходити. До частинної зміни господарської політики австрійського уряду в користь хліборобства причинилася загальна хліборобська криза в Європі, викликана заморською збіжевою конкуренцією. Ця криза по селянстві болючо не була, бо галицьке селянство не мало збіжжя на збут і само голодувало; криза була по великих земельних власниках, яким страшенно зменшувалася земельна рента (зиск зі землі). Вони то стали домагатися охорони хліборобської продукції й уряд частинно під їх напором замикає границі для ввозу хліборобських продуктів і підвищує мита. Але далеко в тому напрямі уряд не міг піти, бо це грозило банкрутством австрійським промисловцям, яким у відплату могли замкнутися ринки на схід і на Балкан. Тому правительство вибрало посередню дорогу. Частинно дальше не перепиняє ввозові хліборобських продуктів, а зате в державні бюджети вставляє відповідні квоти на субвенції власному хліборобству, аби воно поправляючи ґрунти дешевше продукувало збіжжя й могло конкурувати зі загрою. Так само жадає, аби краєві сойми субвенціями заопікувалися хліборобством. Від 80-их років так у видатках державних бюджетів, як і в видатках бюджетів галицьких збільшаються постійно субвенції для галицького рільництва. Субвенції розділювано лише на рільничі товариства. Галицькі поміщики ще від половини 19. ст. зорганізувалися в два товариства, що мали на меті оборону їх станових інтересів. Селянських товариств до 80-их років не було. Тож шляхотські товариства зараз зголосилися по субвенції з державних бюджетів, а маючи свою більшість у соймі, ухвалювали собі й ділилися краєвими субвенціями. Невсе вживали вони їх на господарські цілі, а часто за ті субвенції переводили вибори й уживали їх взагалі на скріп-

лення своєї політичної переваги в Галичині. Селянські організації українські й польські зачинають з'являтися в 80-их і 90-их роках під впливом демократичних ідей, але малосвідоме свого власного інтересу селянство трудно було організувати; до того шляхта, маючи владу в своїх руках давила організаційний рух селянських мас (ера Баденього). Колиж в перших роках нового століття зріс селянський організаційний рух, селянські організації стали щораз більше домагатися справедливого поділу субвенцій, але аж до самої війни висота субвенцій селянським організаціям, а українським зокрема далеко не дорівнювала субвенціям поміщицьким організаціям так з краєвих як і державних фондів. Крім оцих субвенційних охлупів, ні центральний австрійський уряд, ані краєвий сойм не дбав про ніякі інші способи, аби поправити сільські відносини. Кинено також тоді гасло створення власного краєвого промислу, але не був тому рад уряд з огляду на ближчу собі корінно-австрійську буржуазію; та й галицька шляхта не спішилася збільшувати на цю ціль бюджетових видатків, бо це було по її кишені, а вона ходіла обходитися як найменшими коштами і боялася, щоб зі зміною економічних відносин у краю не змінилися й суспільні відносини та щоб у слід за тим не виховнулася їй влада з рук.

Законодатною дорогою не вплинув ні уряд ні сойм на поправу галицьких сільських відносин. Правда, довго дебатовано так у соймі як і парляменті над тим, якби спинити кавалковання селянських ґрунтів; вкінці вислідом тої жури був закон про *комасацію* (обовязуючий у Галичині від 1903. р.) і закон про т. зв. *рентові господарства* з 1905. р. Хісна з них одначе не було, бо комасацийний закон був трудний до виконання не лише з чисто формальних причин, але передовсім трудно було перевести комасацію дрібних, порозкиданих

селянських парцель в одно поле тому, що селянські ґрунти занадто були розбиті й господарства занадто зруйновані в останніх десятиліттях. Пора була дещо спізнена. Це можна було лекше зробити, як зносилося панщину й взагалі перед 1868. р., а тепер акція могла мати успіх лише на випадок, якби було її сполучено з *парцеляцією панських ґрунтів*; до того тоді також була нагода, але законному урегулюванню парцеляції в Галичині противилася шляхта не лиш з її клясових економічних причин, але й із національних. Комасація до війни була в Галичині аж надто рідким явищем. Закон про рентові господарства мав на меті збільшити в Галичині більші селянські, неподільні господарства. На створення їх призначено державні й краєві кредити для селян. Проти того закону виступали українські послы, бо в ньому крилася можливість для польської більшости в соймі використати цю акцію для кольонізації Східної Галичини польськими селянами. Великих вислідів ця акція також не дала. (До 1911 р. повстало 578 рентових господарств у Галичині).

Нераз також у львівськiм соймі й у віденськiм парляменті підносилися голоси в справі створення відповідних умов для *селянського кредиту*, щоб вирвати село з лабет лихви та щоб дати змогу селянству підсилитися в землю з парцеляції поміщицьких маєтків.

Дві кредитові установи, які повстали в Галичині за допомогою уряду з метою створити догідні умови селянського кредиту: т. зв. Рустикальний Банк (ц. к. упривілейований селянський заклад кредитовий, злож. 1867. р.) і Общое рольничо-кредитове Заведеніє, злож. заходами староруської партії (1873. р.) небагато помогли селянству, навпаки лихварськими спекуляціями довели багато селянських господарств до ліцитацій і скоро самі впали (в 1883 р.), полишаючи по собі сумну пам'ять.

До часу видання закону (в 1873. р.) про за-
рібкові й господарські товариства оснований кре-
дитових товариств у Галичині було дуже трудне.
Першим поважнішим кроком з боку краевого сойму
в справі селянського кредиту було заснування в 1899.
р. Краєвого Патронату для спілок ощадностей і по-
зичок (систему *Райфайзена*). Та заступники укра-
їнського селянства в соймі прийняли й цей почин
з недовірям, бо не сподівалися, щоб цей як і всякий
інший закон, що виходив з галицького сойму
з польською більшістю узгляднював справедливо
інтереси українського села. Пізніше дійсно показа-
лося, що Патронат підпомаганий краєвими субвен-
ціями дбав більше про закладання польських спілок.
В 1908. р. об'єднував він 539 польських і лише 184
українських спілок систему Райфайзена.

Парцеляція поміщицьких земель стала також
у Галичині збільшатися від 80-их років. Заморська
конкуренція обнизила дохід із землі і великим зем-
левласникам стало господарство не оплачуватись.
Для селянства одна ця криза принесла надію, що
зможуть собі поширити свій варстат праці. Бо се-
лянин купує землю не так для доходу, лиш аби
мати до чого приложити рук і з чого прожитися
з ріднею й тому за неї платить такі високі ціни,
які не відповідають її дійсній вартості. Кинулося
українське селянство купувати поле, задовжуючись,
а ціни на землю страшенно росли. Ніякий закон
не нормував парцеляції, велася вона дико й збага-
чувала передовсім спекулянтів-посередників, які ко-
ристали із земельного голоду селянства й штучно
підбивали ціни на землю.

Парцеляція не прибрала в Галичині таких роз-
мірів як у Великій Україні. До самої війни східно-
галицькі поміщики не втратили мабуть і 10% всієї
своєї площі. В часі 1852—1912 розпарцельовано
в Східній Галичині 275.681 га поміщицької землі.
З того українське селянство змогло закупити ледви

коло 38.000 га завдяки кооперативній самодопомозі. Решта розparcelьованих ґрунтів пішла або в жидівські руки, або зужито її на кольтонізацію польського селянства в Східній Галичині. (В роках 1880-1910 ввійшло в межі Східної Галичини 318.589 душ неукраїнського елементу.) Розparcelьовувати свої ґрунти спиняли найбагатших східно-галицьких поміщиків не причини економічні, а національні, щоб земля не переходила в українські та жидівські руки (хоч в жидівські мабуть частіше переходила, а принайменше дуже часто виоренодувалася). Тому також польські політики утруднювали заходи українських діячів коло створення українського парцеляційного банку й аж 1917. р. уряд згодився дати концесію на „Український Банк“ і то під умовою, що лиш 5 ту часть основного капіталу вільно було ужити банкові на парцеляцію.

Найбільше фондів на землю добуло собі українське селянство з *еміґраційних зарібків*. Еміґрація українського селянства з Галичини зачинається вже від 70-их років, але зростає щойно в 90-их і в перших десятиліттях нового віку. В роках 1890-1910 опустило Східну Галичину 357.941 українських селян. Еміґрувало українське селянство головню до Зєдинених Держав Північної Америки, Канади, мало до Бразилії.

Від рільничого страйку 1902. р. зростає також сезонова (на літо) еміґрація до Німеччини. В перших роках еміґраційні відносини були дуже тяжкі. Уряд забороняв еміґрацію, а краєві власти в інтересі поміщиків, що тратили дешевого робітника, робили найбільше перешкод. Але з другої сторони несовісні агенти вмiли всякі перешкоди обходити, намовляли часто селянство продавати свої ґрунти, обіцували золоті гори за морем і вербували до Америки. Там наше селянство мало заступити неґрів, які позбулися неволі (в 1860. р.) і дати дешевого робітника американським капіталістам. Ладу-

вали агенти наших селян дійсно як невольників на кораблі й безрадних, часто анальфабетів серед кпин з їх туги за рідним краєм та страху перед незаним світом передавали до фабрик, на копальні, ліпше ще коли на фарми. Нераз змушувано несвідомих селян заступати страйкуючих робітників і бути страйколомами. Але помало вже від 90-их років еміграція галицьких селян прибирає щораз більше *організовані форми*. До Америки виїздить зпочатку духовна, а відтак і світська українська інтелігенція, щоб там заопікуватися нашими емігрантами, аби вони самі не марнувалися й не пропали для українського народу. Гуртує їх біля церков, в самодопомогові братства, в культурно-освітніх товариствах на зразок краєвих організацій, видає для них рідну пресу. В краю політичний провід інтерпелює щораз уряд про охорону еміграції, але коли це мало помагає, організує власну самодопомогу.

90-ті роки переломові в історії галицького селянства. Властиво вже на початку 80 их років зачинається цей перелін почавши від першого народнього віча 30. падолиста 1880 р. у Львові, на якому кинено перші кличі про конечну потребу плянної організаційної праці серед селянства, але на ньому було ще забагато надії, що вдасться зеднати уряд до оздоровлення економічного положення селянства.

Від 1868. р. працювано над національним і господарським освідомленням галицького селянства Т-во „Просвіта“, видаючи дешеві, легкі наукові книжочки для селян та закладаючи читальні по селах. В 80-их роках оживилася діяльність духовенства за тверезістю по селах.

Та твердші основи для двигнення галицького українського селянства кладуться щойно в 90-их роках. В тому часі до суспільної праці на селі виступає молодша світська демократична інтелігенція, яка вийшла зі села, зроджена вже на волі, не на

панщині, підготовлена краще до тої суспільної праці, озброєна в способи праці, які видно було в інших народів і свої власні, вона зблизька знала біду й недомагання рідного села. Для цього нового покоління суспільних робітників яснішою стала всенародня мета й конечність рішучої соціально-національної боротьби. Ця інтелігенція була вихована в душі новітньої демократії. Демократично-соціалістичні ідеї заніс на галицький ґрунт Михайло Драгоманів, вигнанець із Великої України. Під його впливом виховалося нове ітелігентське покоління в Галичині, котрим проводили Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький і інші. Не зважаючи на арешти й переслідування поставили вони собі мету, нечувану до того часу в Галичині: *організувати селянську масу* в політичній партії, щоб добути вплив на ціле життя в краю. Вони попровадили завзяту боротьбу проти темноти, національного утиску й соціального визиску. Трудна була ця боротьба й неуспішна на соймовій чи парламентарній арені, але нові люди, товариші Франка, постановили всю політику народу оперти на політичній організації мас та на їх культурній і господарській самопомочі. Працю цю вважають основною передумовою суспільної, національної й державної свідомости селянства, вірять, що шлях до політичної свободи веде через економічну незалежність.

До тих змагань на селі стає Українська Радикальна Партія на чолі з Франком і Павликом, що по кількоцятьлітній підготовці оснувалася формально в 1890. р. й кладе в свою програму оборону цілого українського працюючого народу, а в першу чергу селянства. Під її впливом до масової праці станули також інші українські партії.

В 1891. р. Т-во „Просвіта“ змінє свій статут й переміняється з товариства просвітнього на просвітньо-економічне. Після тієї зміни читальні „Просвіти“ злучені в матірнім товариством мають також

закладати спільними силами членів збіжєві шпїхлїрі, рїльничо-господарські й промислові спілки, спілкові крамниці, позичково-щадничі каси, помагати своїм членам при закупі насіння, рїльничих машин і знарядїв, вишукувати для них джерела заробітку і т. ін.

Систематична праця коло масового, кооперативного єднання західно-українського селянства зачинається зі заложенням у 1898. р. Краєвого Союзу Кредитового, який був першою у Галичині кооперативно-обєднуючою централею та ідейно-організаційним осередком до повстання Краєвого Союзу Ревізійного (в 1903. р.) В 1899. р. засновується в Олеську т-во „Сільський Господар“, в 1903. р. перенесене до Львова стається репрезентаційною установою інтересів західно-українського селянства. Годі нам тут всебічно представити організаційні змагання західно-українського селянства, що милевими кроками на шляху самодопомоги стреміло до освітньо-культурного й господарського поступу та політичної свідомости в останніх 14-ох літах перед війною.

Про досягнення на полі кооперативного гуртування найде читач в осібній історії західно-української кооперації. Осібно також годилосяб віддати шану тому поколінню суспільних робітників, що своїм ідейним трудом розбудили сили українського селянства й двигнули його на новий шлях.

В 1902. р. здало галицьке селянство перший іспит своєї зорганізованости й суспільної свідомости. Літом того року і також у слїдуючому році перевело масовий самооборонний рїльничий страйк, протестуючи тим проти низьких заробітних платень сільським робітникам на панських ланах, проти перешкод в зарібковій еміграції та проти кольонізації. Страйк ухвалила перша Українська Радикальна Партія. Участь в організації страйку взяв потім провід всіх українських партій і 600 студентів, які

тоді покинули львівський університет на знак протесту проти обмежувань прав українського студентства й рідної науки, а також українське духовенство. Вислідом тої масової самооборони була звизжка заробітних платень і оживлення сезонної еміграції до Прус. Проти указів галицького намісника й розпоряджень старостів, які здержували еміграцію, виступали українські послы в Відні й постаралися усунути всякі перепони та унормувати законно заробіткову еміграцію.

Від тої події почалася ще живіша праця коло організації села й підготовки до оборони його землі й громадських та людських прав. Рівночасно суспільні провідники галицького селянства навязують тісніші зносини з Великою Україною, де тоді власне також селянство розпочинає активнішу боротьбу за землю й волю. (1903 р. була галицька делегація на святі відслонення пам'ятника Котляревському в Полтаві й вернула звідти одушевлена досягненнями закордонних братів та ще пильніше взялася в себе до праці.)

В останніх 14-ох літах до війни українське селянство в Галичині зробило великий поступ і помітно само поправило свою долю. Число читалень дійшло до 2944. При них гуртувалися всі сільські організації, керовані численними в краю центральними освітньо-економічними установами. При читальнях розбудовувалися кооперативні позичково-щадничі спілки, кружки „Сільського Господаря“, січові й сокільські організації і інші. Вони то розбудили здорові сили селянства, виперли зі сіл лихву й піянство. поширили загальну й хліборобську освіту серед селян, виховали в них національну й суспільно-політичну свідомість та стали привертати господарський добробут.

Боротьба українського селянства за землю й волю у Великій Україні.

1. Селянські розрухи 1902. р. 2. Революція 1905—6. р.
3. Земельна політика царського уряду до революції 1917. р.

Тяжкі дев'яносто роки на Наддніпрянщині прискорили убожіння сільської людности і загострили голод на землю. Щораз гірша біда частіше нагадувала соціальну кривду. Нагадували її також селянам тайні соціалістичні організації. Колиж у 1901. р. трапився знову неврожай, на переднівку в 1902. р. спалахнули нагло в декількох повітах полтавської й харківської губерній *селянські розрухи*, які хоч скоро здавлено, але вони ярко показали біду й безпросвітність селянства та сліпу й жорстоку політику російського уряду. Селяни з вірою в своє та боже право до землі, захочені студентами кинулися на економії, порозбирали хліб, декуди й інвентар, в кількох випадках спалили, або розгромили будинки. Поміщиків та орендарів особисто не чіпали. В деяких селян було переконання, що сам цар видав „золоті грамоти” — право відбирати землю у поміщиків. Ходили також чутки, що цар добрий, але його нема дома, бо поїхав до тещі, а за себе лишив управителя, що стоїть за панами, то знову, що поміж селян ходить наслідник князь Михаїл з генералами й студентами та роздає землю. Такі й подібні ходили вісти, видумувані селянами. Мужичька фантазія шукала якоїсь поваги, авторитету, аби підтвердила їм природне право на землю, яка згідно з їх переконанням повинна була належати до того, хто на ній працює й у своїй безпомічності надіялися на царя.

Вість про розрухи в тих двох губерніях розійшлася скоро й поза їх межі. По деяких місцевостях стали селяни вибирати ходоків-розвідчиків, щоб пішли на місці розвідати, як треба й у них ділити

панські маєтки. Але розрухи довго не тривали, всього тиждень. Харківський губернатор, князь Оболенський, скоро здавив їх кроваво. Розложив військо по збунтованих селах, в декількох випадках казав стріляти в товпу селян, в більшості карав нагаями. Вже по втихомиренні ходили команди по селах і сікли в присутності самого Оболенського, селян на доноси поміщиків і орендарів; били по 200 і більше ударів, не зважаючи на вік, чи чоловік, чи жінка. Довгий час по селах стояло військо й знущалося над людьми. Після езекуцій на місці, потягнуто ще 960 селян на суд і з них 836 засуджено на менші й більші кари, а деяких заслано в Сибір. На громади, що брали участь у розрухах, наложено контрибуцію 800.000 рублів, на відшкодування потерпівшим економіям.

На суді селян виявилася вся трагедія їх тяжкого життя. Коли їх допитувано про революційну агітацію, в якій уряд бачив головну вину „бунту“, вони заперечували, будьтоби вона їх спонукала до розрухів. „Колиб нам краще жилося, ніякі квіжки, щоб там у них не писалось, не малиб ніякого значіння“ — говорили підсудні. „Землі нема і хліба нема, сінокосів нема і випасу для скоту нема... Хліборобського знаряддя скільки-небудь годящого до роботи ми не в силі набути, тому й обробляти землю як слід не можемо. Задобрювати землю гноєм теж не можемо, бо він у нас йде на паливо“... Нарікали на тяжкі умови оренди й одробітки. Один підсудний оповідав, що їх на господарстві живе три брати з жінками й 17 дітей, а землі разом мають $2\frac{3}{4}$ десятин. Інший підсудний зі сльозами в очах, голосом, в яким відчувалася й озлобленість оповідав, що в нього шестеро малолітніх дітей без матері, годувати мусить їх з одної десятини землі, за випас корови платить 12 рублів орендарю; піднявити землю трудно, а як вдасться й піднявити десятину, то за неї треба орендарю обробити 3 десятини і т. д. Причиною розрухів була передовсім земельна тіснота, недостача випасів та надмір робучих рук.

Уряд тимчасом не бачив властивого джерела лиха в безвихідних відносинах селян, на всі суспільні болячки він мав одинокий лік — поліцію, військо, нагаї, суд. Вкінці придумав ще один спосіб: Щоб відтягнути увагу суспільства від критики нездорових суспільних відносин, рішив настроїти його патріотично. Зачав війну з Японією, мріючи заздалегідь про перемогу — „Шапками закидаєм япошек“. Тимчасом „япошки“ розгромили велита на глиняних ногах.

Невдачна війна відкрила всю гниль російської адміністрації, обурила ще більш суспільність та розятрила революційні настрої. Заки ще вернула побіджена манджурська армія, вибухла революція, в якій селянство взяло найдіяльнішу участь. В Росії й по всіх українських губерніях кинулося розгромлювати й палити поміщицькі двори, займати землю, вирубувати ліси, застрайкували сільські робітники. Одно було на думці селян — примусити поміщиків покинути землю, „викурити” великих орендарів, вибороти лише трудове право на землю, щоб ніхто нею не користувався, вживаючи найманої праці. Декуди розрухи були меше різькі й селяни вимагали лише повернення „одрізків” поправи умов найму, жнив на 3-ий сніп, побільшення заробітних платень, віддавати землю в оренду селянам замість капіталістичним орендарям і т. ін.

Насильств над особами як і в 1902. р. майже не було. Селянські рухи були часто зорганізовані під проводом виборних комітетів. Політичні революційні партії з початку на селянські рухи в 1905. р. впливу не мали й лише згодом кинулися агітувати й керувати революцією. На Україні найбільший вплив на селянство мала безпартійна, професійна українська „Селянська спілка“, Революційна Українська Партія, велику роль відіграла партія соціалістів-революціонерів, меншу соціал-демократи.

Та й революція 1905-6. р. не дала селянству землі й волі. Царський уряд ще мав досить сили, щоб її подавити. В крові втопили її „карательні отряди”. Обстрілювали села з гармат, наказувано „з одного кінця палить, з другого пороть”. Трудно описати, скільки тоді намучено селян. Карали й тих, що мирно страйкували. Відтак були знов суди. Були також випадки, що селяни, підставляючи груди під розстріл казали: „а всетаки земля божя”!, вірили також у „добро” царя й генералів. Революція 1905-6. р. не зменшила цін на продажну землю, лише дещо впали орендні ціни й піднеслися заробітні платні.

Як тільки вибухла революція, пішов був страх на уряд і він став міркувати, якби *дещо* поправити селянські відносини й взагалі змінити політичний лад держави. Рішено тоді скасувати викупні оплати за надільну землю, але вони вже й так кінчилися виплачувати; вкінці цар скликав на весні 1905. р. народне представництво, першу Думу. Пригноблене селянство надіялось на неї, що вона може мирним способом добуде для нього землю. В Думу попала значна кількість селянських послів і вони як лиш зібралися 27. IV. 1905. р., виступили з домаганням передачі селянству земель державних, удільних, габінетних, монастирських і церковних, опріч того домагалися примусового вивласнення за викупом великих земельних власників. Та тоді зіхалося також дворянство й вислало до царя пересторогу, що такий закон підваживби основи держави. І цар розв'язав „Думу народніх надій“. Те саме постигло другу, ще скрайнішу як перша „Думу народнього гніву“. Тоді змінено виборчий закон на користь дворянства й капіталістів і третя Дума, скликана в листопаді 1907. р. дала їм більшість. Вона затвердила земельні закони, які виготовив пізніший їх виконавець Столипін. Ці закони хотіли головно створити в Росії нечисленну клясу багатих селян-кулаків, які булиб союзниками дворянства й уряду, та виповнили прірву, що розділювала малоземельне селянство від власників багатьох тисяч десятин землі. Вони мали в майбутній боротьбі приймати на себе удари малоземельних селян, якіб проти них найскорше направлялись і так захищати великих власників. Земельна політика Столипіна давала можливість сильнішим збагачуватися хочби й коштом малоземельних селян, хочби ці останні визбулися зовсім землі й стали пролетарами. Для того зносили отті нові закони дотогочасні обмеження в поділі й продажі землі, дозволяли поділ общин та інших спілкових ґрунтів, підпомагали творення індивідуальних приватних господарств. (Заборону продавати надільні

землі неселянам зедержано. Невільно було також скуповувати в одних руках більше шістьох наділів).

Мали також ці закони помагати селянам набувати землю в поміщиків. На те підсилено діяльність Селянського Поземельного Банку, який мав купувати цілі маєтки в поміщиків і на довготермінові сплати перепродувати селянам. Вкінці, щоб позбутися ворохобників, політика Столипіна оживила переселення сільської людности за Урал до Азії. З України пересилилося до Східного й Західного Сибіру, до Туркестану, на Сирій Клин, найбільше на Далекий Схід, на Зелений Клин, разом в роках 1896—1914 коло 1½ мільйона людности. Найбільше заохочувано до переселення з України, тоді коли в Україну щораз більше находило московської людности, особливо до міст, чи то до адміністраційної служби, чи до фабрик і заводів. Переселенці дуже бідували, не могли приноровитися до нових і зовсім інакших як у ріднім краю умов господарки. Дуже пильно заходився уряд кольонізувати Далекий Схід нашими переселенцями, щоб мати з них охорону перед жовтою небезпекою — з боку Японії. В тому напрямі провадив царський уряд земельну політику, аж припинила її війна 1914 р. і перервала зовсім революція в 1917. р.

Після революції 1905—6. р. настала також у Росії більша змога для суспільної організації селянства і для поширювання серед нього освіти. Провідні круги української суспільности не занедбали тих можливостей і кинулися на села до суспільної роботи. Гарно особливо розвинено після 1905. р. кооперативне гуртування селянства. При кооперативах закладано читальні, аматорські драматичні гуртки й хори, освідмлювано селян суспільно-політично й національно.

По обох сторонах кордону на українських землях перед війною стало щораз більше одностайно кипіти життя й народжувати нові надії.

Передплачуйте і поширюйте

ОДИНОКИЙ ЧАСОПИС МОЛОДІ!

Від січня 1932. р. виходить у Львові
місячний часопис м о л о д і п. н.

„КАМЕНЯРІ“

„КАМЕНЯРІ“ — об'єднують біля себе всю
свідому українську молодь, яка до них
дописує про своє життя.

„КАМЕНЯРІ“ — містять історичні повісти,
оповідання, вірші, загальні уваги про на-
родне життя; поради для самоосвітників,
про громадянське виховання, про спорт і ру-
ханку; цікаві умови гри і забави, дописи
про працю молоді в товариствах.

„КАМЕНЯРІ“ це одинокий часопис молоді,
Старші мають багато своїх часописів,
діти мають також кілька. Лише молодь
має цей одинокий свій часопис. Тому всі
товариства і кооперативи повинні його пе-
редплачувати для своїх молодих членів.

ПЕРЕДПЛАТА:

в краю виносить лише 2 зол. на цілий рік,
а 1 зол. за піврік. За границею пів доляра
в рік. Адреса Редакції: „КАМЕНЯРІ“, Львів,
вул. Міцкевича 7. Число почт. чека 500-901

1986

РЛ IV 22

„САМООСВІТА“ це рідна школа в кожній хаті

Самоосвіта видала дотепер 72 книжки з усіх ділянок людського знання. Ці книжки обнимають такі ділянки: наука суспільного виховання, світова історія, історія світової війни, історія української революції, історія революції в Росії, історія українського народу, політично-суспільні науки, наука економії, наука астрономії, наука про землю, наука про життя, наука про звірів, наука про людину, наука хемії, фізики, агрономії, наука української літератури. — Всі книжки писані науковими силами, дуже популярно. — Всі книжки з багатьома обрисками, рисунками і мапами.

В Самоосвіті знайдете реферат потрібний на якубудь науково-суспільну тему. Самоосвітний гурток не може вести курсів, коли не має книжок Самоосвіти.

Вчіться з книжок „САМООСВІТИ“

Ціна книжок для тих, що купують прямо у Вид-тві

1 річник (то є 12 кн.)	разом з пересил.	4'00 зл.
2 річники („ „ 24 „)	„ „	7'50 „
3 „ („ „ 36 „)	„ „	10'00 „
4 „ („ „ 48 „)	„ „	12'00 „
5 річників („ „ 60 „)	„ „	15'00 „
6 „ („ „ 70 „)	„ „	17'00 „

Тим, що куплять у Видавництві всі 6 річників Самоосвіти, Видавництво дарує 10 книжок „Найкращих Оповідань Самоосвіти“ в ціні 2'25 зол., та ще одну книжку вартости 2 зол. Для заграниці ціна та сама, тільки за пересилку дочисляється по 1 зол. за кожний річник. При купні 6 річників можна вислати завдаток в сумі 10 зол., а решту 7 зол. на місячні сплати по 1 зол. — Річна передплата на 1936 р. виносить 3 зол. за 12 чисел, які виходять щомісячно.

Редагує колегія. Відповідальний редактор Др. Матвій Стахів.

Адреса Редакції та Адміністрації: Самоосвіта, Львів
вул. Мішкєвича 7.

Адреса для заграниці: „Samooswita“, Mickiewicza 7. Lwów.

Р1022

і. Витанович

історія укр. селянства